

עופות מקייצים בישראל

כתב: ד"ר חיים מויאל צילמו: יואל רונן והיים מויאל

1. שרקק מצוי וחרק במקורו. השרקקים יפי המראה מקייצים ומקננים במושבות רעשניות. את מנהרות קנם הם חופרים במיומנות רבה במתלולים חוליים וגירניים רכים. במין זה נצפתה מדי פעם ביגמיה, כשזכר "נאלץ" לפנק את שתי בנות זוגו בדבורים או צרעות. צילם: יואל רונן
2. דוכיפת זחל במקורה. הדוכיפת - הציפור הלאומית של ישראל, ניזונה מזחלים, מגלמים ואפילו מעקרבים, באמצעות מקורה הארוך. היא מקננת בחורים שבקירות, וכשאיב מתקרב יתר על המידה לקן הנקבה והצעירים נוהגים להפריש פרש מצחין של בשר רקוב היעיל גם נגד טפילים, ולקינוח - הם נושפים כנחש. צילם: חיים מויאל

בחצי הכדור הצפוני הקיץ מתחיל רשמית ב-21 ביולי, למשך שלושה חודשים, והעונה הזאת הולכת ונעשית חמה יותר בשל התחממות גלובלית ואפקט החממה, וקרבה רבה יותר לשמש. ללא ספק השינויים האלה משפיעים על מספר העופות ומגוון המינים, אך יש צורך במחקרים יסודיים יותר כדי לעמוד על היקף השינויים והשלכותיהם על החי והצומח.

העופות המקייצים הם מינים השוהים אצלנו רק בקיץ, וישראל היא מקום הולדתם וביתם החשוב ביותר. מרבית נציגי הקבוצה הזאת מגיעים אלינו בנדידת האביב, לרוב בחודשים מרס-אפריל, ומנחלים מדי שנה במקומות חיונם האופייניים, בדרך כלל באותו אתר.

המינים המקייצים מהווים קצת פחות ממחצית המינים המקננים בישראל, ואילו כ-90 אחוז מהמינים המקייצים הם בחזקת מינים מקננים.

אין להתבלבל בין הקבוצה הזאת שעמה נמנים בסך הכול כ-80 מינים, כולל הנדירים שבהם (פחות מ-15 אחוז מכלל המינים המופיעים בישראל), ובין קבוצת המינים היציבים (מינים המצויים במשך כל השנה בישראל), שאף הם מבליים אצלנו את הקיץ ומקננים, ועמם נמנים למעלה מ-100 מינים. כלל המינים המקננים הם כ-200 מינים, לא כולל אלה שנכחדו בעבר הקרוב, אך כולל את המקרים המסוימים שבהם יש כאלה מאותו מין המקייצים בלבד וכאלה יציבים, הנמצאים אתנו לאורך כל השנה, למשל הציפור הלאומית שלנו - הדוכיפת.

לא כל המינים המקייצים הם מינים מקננים בארצנו. יש מינים, כדוגמת החסידה הלבנה, שפרטים שלהם, במיוחד מבוגרים ממש, מבליים את הקיץ אצלנו בלי לקנן (למעט זוגות ספורים המקננים בעיקר בגולן). מסקרים שונים ידוע כי יש גמישות כלשהי בדינמיקת התפוצה של מינים מסוימים העשויים להרחיב את תפוצת הקינון שלהם בציר הזמן, ובעבר אף קיננו

2

שלא כמינים הנודדים והחורפים בקרב העופות, אשר זוכים להתייחסות מכובדת במאמרים שונים ובאתרי האינטרנט, המינים המקייצים לא זוכים לסיקור מפורט או לחשיפה ייחודית כלשהי. הנסיבות ודאי ברורות, שהרי המינים האלה פעילים בעיקר בעונה השחונה במיוחד בישראל, אשר מרביתנו נמנעים מלטייל או לצפור בה, וגם בשל העובדה שחלקם חשאיים בעונה הזאת ומהווים לא יותר מעשירית מסך מיני העופות בישראל.

הקיץ מצטייר אצל רובנו כקץ הפריחה ומזג האוויר הנוח, כזמן עלייתם האימפריאלית של הקוצים וקיצתם של הנחשים, אך גם זמן הבשלתם של הפירות העסיסיים.

רובם נודדים חזרה בסוף אוגוסט ותחילת ספטמבר, ומעטים בלבד, כחמישה עד שבעה אחוזים, בסוף יוני או יולי, מיד עם סיום הקינון, כמו הבז האדום.

ובכן מה בכל זאת מושך עופות מסוימים לישראל החמה והיבשה בקיץ הארוך ורצוף השרבים הצורבים? שלא כבעבר, כאשר הוגדרה כ"גן טרשים קירח", שממה ועזובה (בשל הרס משאביה במאות השנים האחרונות), כיום התמתן בה האקלים בנופים מסוימים והיא ארץ עשירה יחסית במקומות חיות מגוונים, חורשות ומקורות מים - למעט ביצות שמרביתן יובשו, שהיו בעבר מקור משיכה חשוב למיני עופות שונים. ישראל גם עשירה בעצי פרי "ארץ-ישראליים", בחלקם בעלי פירות עסיסיים, וגם פירות משבעת המינים כדוגמת התאנה, הרימון, הזית והתמר, וגם עצי פרי נוספים מהנשירים, כמו תות, שסק, תפוח ושקד, המושכים ציפורי שיר שונות. מתברר כי הפירות מושכים גם חרקים לא מעטים המהווים אף הם מקור משיכה חשוב למיני ציפורים אוכלי החרקים, כדוגמת הסבכיים.

כידוע לכול, בעונת הקיץ מתעוררים גם הזוחלים למיניהם, הנחשפים לעתים קרובות במשך שעות היום ומהווים מקור מזון חשוב לעופות מקייצים שונים שישראל התברכה אף בהם. אחד המינים שנשמך עליהם בלעדית בעונה זו הוא מיודענו חוויאי הנחשים.

אגן הים התיכון ודרום אירופה אלינו, בשל הרס מסיבי של מקומות חיות וכיוצא בזה. כדוגמה לכך ניתן להזכיר את קניית בצרה.

מרבית המינים המקייצים מגיעים אלינו מדרום, מאפריקה כמובן, למעט אחדים כדוגמת גבתון שחור-ראש, המגיע אלינו מהודו.

שלא כהרגלם בתחומה של ישראל. תופעה זו עשויה לקרות מסיבות שונות, הן בשל שיפור אקלימי באותה שנה אצלנו, לרבות ריבוי במשקעים, מזג אוויר נוח יחסית וכפועל יוצא, גם משאבי מזון ומים בשפע. סיבה נוספת לשינוי בתפוצה היא התפשטות אוכלוסיות מסוימות של מין מסוים, או אפילו דחיקה של כאלה מצפון

1. קניית קטנה. ציפור פעלתנית המקייצת ומקננת בחישות קנים, שלרוב מצליחה לקיים שני מחזורי קינון ונחשבת לאחת הפונדקאיות העיקריות של הקוקייה האירופית המקייצת באורח נדיר בארצנו. צילם: חיים מויאל
2. חנקן אדום-ראש. מין חנקן נאה המקייץ ומקנן בנופי גריגה, לרוב על עצי אשר. כשאר בני מינו, הוא נוהג לשפד את טרפו על קוץ או גדר. בשעת התרגשות הוא מניע את זנבו לצדדים בנמרצות. צילם: חיים מויאל
3. שחפית ים בקן. השחפית מקייצת ומקננת במושבות, בעיקר באיי חוף הכרמל, שם היא מטילה את ביציה על הקרקע ומגנה עליהן על ידי צלילות תוקפניות לעבר כל מי שמאיים. היא ניזונה מדגים שהיא לוכדת בצלילה. בעונת הקינון, לעתים תכופות הזכר נוהג לפנק את בת זוגו בשי מעין זה. צילם: יואל רובן

שהם מווסתים בהתאם. אחת הבעיות של העופות בוויסות חום הגוף היא שהם אינם מצוידים בבלוטות הזעה שנועדו להרחיק את עודפי החום החוצה, ולכן מצאו העופות דרך אחרת לסלק את עודפי החום - באמצעות הלחתה (הגברת קצב הנשימה ואידוי מים מחלל הפה, בדומה לכלבים). למרבית העופות המקייצים יש קטעי גוף חשופים מנוצות, במיוחד בבטנם, המקלים על עומס החום המצטבר.

מלבד הקושי לשרוד ולהיזון במצב של חוסר מזון יחסי, קיימת גם בעיית הדגירה על הביצים, שיש בה סכנת חשיפה לטמפרטורות קיצוניות, וכן טיפול בגוזלים או באפרוחים בעונה השחונה, כשהמזון מועט יחסית. יתרון חשוב המקל על הקשיים הללו הוא חוסר יחסי בתחרות על משאבי המזון ואתרי הקינון, בשל מיעוט המינים ומספר העופות האחרים המקננים בעונה הזאת.

כאלה, אם כי יש עופות מדבר מסוימים, שלהם פיזיולוגיה מתאימה כדי לנצח את שינויי הטמפרטורות הקיצוניים, ובמקרה שלנו את החום היוקד - העלול לגרום להם להתייבשות ולמכת חום קטלנית. חשוב לציין כי הם כן הסתגלו להתנהגות מתאימה בעונה שרבית קיצונית, הן בהסתתרות במקומות מוצלים יותר ועשירים במקורות מזון, במחסה ובמים, והן בהתאמת שעות פעילותם. ניכר שאז הם פעילים יותר בשעות הבוקר המוקדמות ובשעות אחרי הצהריים המאוחרות והדמדומים, במידת האפשר.

העופות, שלא כזוחלים, הם בעלי "דם חם", והם מסוגלים לווסת את חום גופם היטב בכל תנאי האקלים, מהקר ביותר ועד החם ביותר. למרבית העופות טמפרטורת גוף גבוהה יחסית משל היונקים, המגיעה לכדי 40.5 מעלות, ולזאת נוספת אנרגיה לא מועטה מקצב חילוף חומרים גבוה

חשוב לציין כי רוב העופות המקייצים מקננים כבר באביב או בשלהי האביב, ורבים מהם מסיימים את עונת הקינון ביולי, ולאחר כמה שבועות של חילוף עצמות ומילוי מצברים מתחילים את נדידתם חזרה. כך גם באירופה, כאשר כבר באוגוסט מתחילות הציפורים הנוודות לשים פעמיהן אל פונדקי החורף שלהן באפריקה.

באופן כללי, המינים פעילים ונגלים לכול ב"התלהבות" עם הגעתם, שירתם האביבית ותזוזיות תנועתן, אך רובם בהמשך "סוגרים מדף", לפחות הנקבות, כדי לא להתגלות בקינון לאויביהם הפוטנציאליים כמו העורבים והאדם.

ובכן האם העופות המקייצים בישראל מותאמים פיזיולוגית טוב יותר מאחיהם המבלים צפונה יותר, באירופה? כנראה שרובם המכריע של העופות לא ניחנים בסגולות מיוחדות

3

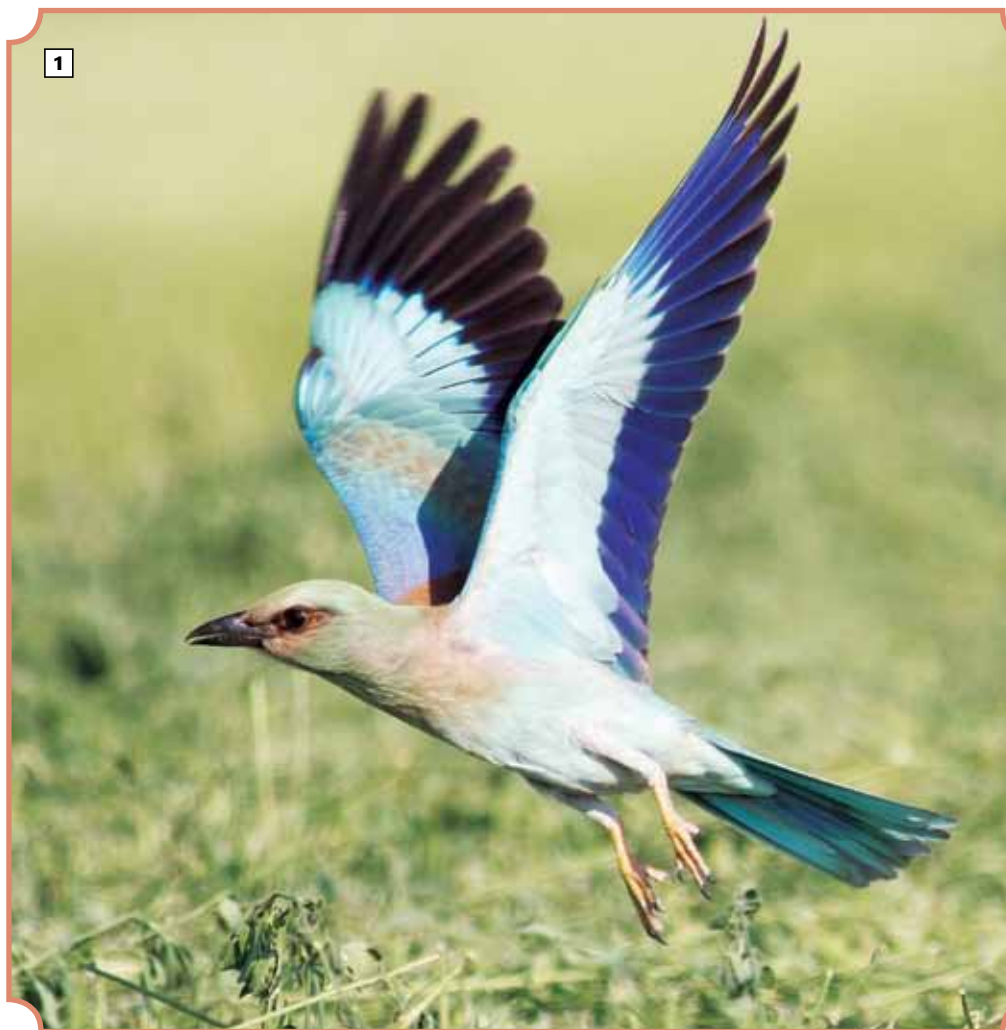

1. כחל מצוי. עוף יפהפה הנוהג לבצע מעוף אקרובטי והתהפכויות מרשימות בשעת חיזור. הוא ניזון בעיקר מחרקים גדולים באמצעות מקורו החד בקצהו, ואת שרידי טרפו הוא פולט כצנפות היישר מתחת לחורי הקיבון שלו במתלול גיר וחול. צילם: חיים מויאל

2. סבכי קוצים. הסבכי מקייץ ומקנן מוקדם מאוד, כבר בתחילת האביב, בעיקר בשדות קוצים ושיחים נמוכים. מופעי הלבוש של הנקבה והזכר שונים במיוחד יחסית לבני סוגו, והם ניכרים גם בחלק מסוככות הכנפיים החומות ובגרון הלבן. צילם: חיים מויאל

3. רחמים מזדווגים על עץ. הרחם מקייץ ומגיע אלינו מאפריקה לקנן במצוקים מאוחר בחודש אפריל. הוא מעדיף לקנן ליד מושבות נשרים, והוא ידוע כמי שחומס את גוזליהם וביציהם בערמומיות רבה. בניגוד לנשר, הרחם אינו מסתפק רק בנבלות אלא צד לעתים יונקים קטנים וחיות פצועות. צילם: שי סנדרוביק

4. סנונית מערות אוספת בוץ משלולית. סנונית זו מקייצת בעיקר במבנים נטושים, מערות ותקרות גשרים, כשקנה המבוטן נראה כתבליט של כד הפוך העשוי בוץ, שאותו אוספים בני הזוג במקורם יחד עם שברי חצץ ורוק דביק (אין למין זה שום קרבה לסיס החומות המקייץ במושבותיו במיוחד בערים, למעט העובדה ששניהם ניזונים מחרקים מעופפים טורדניים ומעופם מהיר במיוחד). צילם: אסף גברא

(בעמק החולה) ושחפית גמדית (באיי חוף הכרמל).

קיימים מינים להקתיים, הבולטים במיוחד בישראל בעונת הקיץ, וראוי להזכיר במיוחד את סיס החומות, המגיעים אלינו בחודש מרס ונשמעים בציציהם הנרגשים הממלאים את חלל הערים הסואנות כתל אביב וגוש דן בכלל, ירושלים, חיפה, טבריה וערים נוספות.

מין להקתי מקייץ נוסף הוא השרקרק המצוי, המרהיב בצבעיו, אשר מקנן במחילות שאותן הוא חופר במחשופי גיר ובקירות כורכר, כשהוא ניזון בעיקר מדבורים וצרעות שהוא לוכד תוך כדי מעוף לוליני באמצעות מקורו הארוך המוגן כמובן מעקיצתן של הדבורים.

בניגוד לשרקרק, הכחל, בעל החזות הכחולה הנהדרת, מקנן דווקא לבד בקירות של מחצבות ומצוקי גיר, כשהוא ניזון בעיקר מחיפושיות הערבות לחכו, שאת הכיטין שלהן הוא פולט בצנפותיו המיוחדות.

מינים רבים מעדיפים לקנן בהרים הגבוהים, שם התנאים נוחים יותר בעתות שרב. כך למשל, בחרמון שלנו מקננים למעלה מ-80 מינים, וביניהם ניתן להזכיר את הנפוצים כדוגמת הסלעית האירופית, ירגזי החרמון וחכלילית הסלעים. בשיאו, בגבהים שמעל ל-1,700 מ', מקננים כמה מהמינים הנדירים ביותר. בין המקייצים שם ניתן להזכיר את האירניה, סלעית החורף, בזבוז הלבנון וחצוצרן החרמון.

ראוי להדגיש כי גידול ושיפור מקורות המים והצמחייה ביישובי האדם ובמתקניו, בעשורים האחרונים, סייעו להתפשטותם של מינים מסוימים בעונה זו גם באזורי המדבר.

יש מינים מקייצים שחלקם אף מקננים באופן נדיר, וניתן להזכיר את חלקם כמו את הפפיון הצהוב (שפלת יהודה), שרקרק ירוק (בקעת הירדן), חופמי אלכסנדר (מישור החוף), צלוב מקור (חורשות אורנים בכרמל וירושלים), זהבן מחלל

3

4

בשולי חורשים וגריגות מקנן מין מיוחד המכונה חמרייה חלודת-זנב, הנהגת לזקור את זנבה הארוך והחלוד ונחשבת לאחת הציפורים היחידות המשתמשות בנשל של נחש לבניית קנה.

מין נוסף המקנן בגריגה ונחשב למקייץ מיוחד הוא חנקן אדום-ראש, הנהגת כבני משפחתו לשפד את טרפו על קוצים וגדרות. בן סוגו החנקן הנובי מעדיף דווקא לקנן על עצים פזורים בסמוך לשטחים חקלאיים.

מבין דורסי הלילה מקייצים בארצנו שני מינים, וראוי להזכיר את השעיר המצוי המבלה את הלילות הארוכים בטרם הקינון בדואטים מונוטוניים לאורך כל הלילה ומעדיף לקנן דווקא בכרמי זיתים עתיקים, בגזעיהם המסוקסים, מוסווה בצורה מעוררת השתאות.

גבתון שחור-ראש נחשב למין מיוחד ונדיר, אשר אוכלוסייתו נעלמה מאזורים רבים בשל הרס בתי גידול. מין זה מעדיף לקנן דווקא בכרמי גפנים, ולא על הקרקע כמרבית בני משפחתו,

מין המקנן במושבות קטנות ומצוי בסכנת הכחדה עולמית הוא הבז האדום, המעדיף לקנן במצוקים או בגגות בערים ובכפרים, במיוחד בירושלים, רמות מנשה ובאזור יריחו ובקעת הירדן. הבז האדום ניזון בעיקר מחרקים וזוחלים קטנים. בן סוגו - בז העצים המקייץ ומקנן אף הוא, אינו מקנן במושבות אלא בזוגות בודדים, לרוב על קני עורבים נטושים, ומפליא בצרחות השמחה שלו ובמהירות הצייד שלו, במרדף אחר סנוניות מהירות.

ככלל, לכל מין יש העדפת בית גידול בקיץ, השונה לעתים רחוקות מבית גידולו בחורף. כך ניתן להזכיר את המקייצים השכיחים בארצנו לפי בתי הגידול:

בסבך הקוצים מעדיף לקנן סבכי הקוצים, ואילו באזורים טרשיים נמצא את סלעית הקיץ המקננת בין חגווי הסלע באזורי בתה. במצוקים ובמחסי הסלעים ניתן לצפות ברחמים בודדים המקייצים אצלנו ומקננים מאוחר באמצע אפריל, כשאוכלוסייתם המקננת מתמעטת בצורה מדאיגה בדומה לקרוביהם הנשרים.

1

2

3

4

1. קוקייה מצויצת. מין זה טפיל רק על נציגי משפחת העורבים המשמשים לו פונדקאים מוצלחים על אף תבונתם הרבה. ייתכן שקיים ביניהם מאזן אימה, המשתלם לשני הצדדים – לעורב הפונדקאי ניתנת האפשרות להקים מחזור שני מוצלח משלו, והקוקייה יכולה לבצע את זממה. כבת סוגה, היא ניזונה בעיקר מזחלים רעילים. צילם: יואל רונן

2. חוויאי הנחשים. החוויאי נחשב לדורס גדול שהוא מקייץ מצוי בישראל. הוא מקנן על עצים וניזון בעיקר מנחשים שאותם הוא מזהה ברפרוף אופייני באוויר, ולאחר שהוא לוכד אותם באמצעות אצבעותיו הקצרות והמיובלות וטפריו החדים הוא משלשלם לגרונו כמקרוני. הוא נוהג להתאסף אחרי טרקטורים חורשים החושפים זוחלים ומכרסמים, וצולל אליהם במיומנות רבה. צילם: יואל רונן

3. חמרייה חלודת-זנב. מין מקייץ ומקנן בשיחים נמוכים באזורים פתוחים וואדיות רחבים. את זנבו הארוך, החלודי והמדורג הוא נוהג לפרוס ולזקור ברוב פאר בשעת התרגשות, כשהוא שומר על הקן והנחלה מפני פולשים, בו בזמן שהנקבה היא זו הנושאת בעול בניית הקן המיוחד, המכיל לעתים נשל נחש ויריעות ניילון. צילם: שי סנדרוביק

4. חנקן אדום-גב (זכר). מין חנקן הנפוץ מאוד בנדידה, אך גם מקייץ לא מצוי. שלא כשאר בני סוגו, הזכר שונה מאוד מהנקבה וניכר בצבעים מנוגדים וחדים. מלבד חרקים גדולים הוא נוהג לטרוף גם ציפורי שיר ומכרסמים, ולשפדם על גדות. צילם: יואל רונן

לרבות גבתון אדום-מקור המקנן רק באזור הסלעי בחרמון. בתקרות גשרים, מערות ומבנים נטושים, נוהגת לקנן סנונית המערות, מקייצת נפוצה בישראל, הבונה את קנה המיוחד במינו העשוי בוץ ורוק דביק במיוחד וצורתו ככד מוארך.

התור המצוי המקייץ בארצנו, ששירתו מוכרת לכול, ושעליו נאמר בשיר השירים "קול התור נשמע בארצנו", מעדיף לקנן בחורשים דלילים ובפרדסים.

לרבות גבתון אדום-מקור המקנן רק באזור הסלעי בחרמון. בתקרות גשרים, מערות ומבנים נטושים, נוהגת לקנן סנונית המערות, מקייצת נפוצה בישראל, הבונה את קנה המיוחד במינו העשוי בוץ ורוק דביק במיוחד וצורתו ככד מוארך.

בחורשות מחטניים, מטעי חרובים וחרושים מקייץ אחד ממיני הדורסים

באיי חוף הים בכרמל ובעתלית ניתן לצפות באחד המינים המדהימים ביותר בקיץ, בשחפית הים הניזונה מדגיגים ונוהגת לתקוף כמטוס קרב כל פולש המתקרב לאפרוחיה. בקו חוף הים ראוי להזכיר גם את אחד המינים הנדירים בקיץ, המצוי בסכנת הכחדה עולמית, את חופמי אלכסנדר, כשבן סוגו חופמי גדות, הנדיר גם כן כמקייץ, מעדיף לקנן דווקא בגדות נחלים.

העוף האחרון שכדאי להזכיר מבין המקייצים הוא הקוקייה הידועה כטפילה, כשלארצנו מגיעים שני מינים לא נפוצים, אחד הוא הקוקייה האירופית הנטפלת לקנים של ציפורי שיר קטנות מתוך עשרות מינים פונדקאים אפשריים, ואילו הקוקייה המצויצת מעדיפה לקנן בקני עורבים שונים על אף חכמתם וערמומיותם של אלה.

לסיום אציין שמצב המינים של המקייצים המקננים הוא עדין ושברירי ביותר, כשלמעשה שליש מהם מצויים בסכנת התמעטות והכחדה, מהסיבות שנאמרו לעיל, ועלינו להימנע כמה שיותר מהפרעות בעונת הקינון בבתי הגידול השונים, במיוחד כאלה הנגרמות באמצעות טרקטורונים, גיפים, גלישה וטיפוס מצוקים, דילול עצים ושיחים וניכוש קוצים וצמחי בר. ♦

1

2

3

1. סבכי טוחנים. הסבכי מקייץ ומקנן בעיקר בצפון הארץ. בניגוד למיני סבכיים אחרים בני הזוג נראים דומים מאוד. הוא נוהג לבנות כמה קנים כחלק מתהליך החיזור. צילם: חיים מויאל
 2. חנקן נובי. מין חנקן עדין ונאה הפעיל בעיקר באזורים חקלאיים וחורשים לא צפופים, שם הוא ניזון לרוב מחרקים גדולים לאחר שהוא משפד אותם על קוצים וגדרות. מין זה מצוי בסכנת הכחדה עולמית. צילם: חיים מויאל
 3. זוג תורים מצויים. מין זה מקייץ בעיקר בפרדסים, בשדות הפתוחים וביערות דלילים. תורים רבים נוהגים להשמיע את שירתם מעל כבלי חשמל ועצים, כנאמר בשיר השירים "עת הזמיר הגיע וקול התור נשמע בארצנו". צילם: חיים מויאל